

Мария Пилева, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките

ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА КАТО МОСТ МЕЖДУ БОГА И ЧОВЕКА

Резюме. Студията разглежда посредническата роля на възрожденската литература за връзката между човека и Бога и функцията на религиозната ѝ образност, теми и мотиви. Обърнато е внимание на широката библейска основа на жанрове, текстове, паратекстове; на нравственопоучителните елементи в различни по съдържание и стил творби. Проследена е активната употреба на библейски модели и мотиви, видна през целия период, както и започналото им реструктуриране. Щрихирани са знакови имена, които задават параметрите на националното Възраждане и тяхната духовна мисия да възродят българската литература и култура и да ги приобщат към европейската.

Ключови думи: литература, религия, култура, Библия, Българско възраждане

В началото всяко културно творение – инструментите, институциите, изкуствата, идеологиите и т. н. – е било религиозна проява или е имало религиозна първооснова или източник.

Мирча Елиаде

Във всяка национална култура могат да се проследят периоди, в които литературата приема ролята или функцията на религия, подобно на антропологията, философията, социологията. Европейската култура¹ е основана до голяма степен на християнството, а литературата от Средновековието насам носи експлицитно или имплицитно негови религиозни образи, теми и мотиви – от очевидни библейски заемки и реминисценции до енигматични структури, жестове, единични конструкти, и ги предлага в индивидуализирана, свободна форма, което я прави по-самостояйна спрямо Библията. Съществуват редица изследвания в българската хуманитарна

¹ Ако се проследи етимологията на *култура* и *култ*, се стига до общия индоевропейски корен **kwelə*:- ‘движа се’, ‘пребивавам’. Свързан е и с обработка, култивация, стремеж към нещо, изтънченост, но и с поклонение. В това отношение религията и културата са в неразривна връзка, като може да се каже, че културата се заражда в лоното на религията. Вж.: https://www.etymonline.com/word/*kwel-#etymonline_v_52609.

наука върху Библията и литературата и Библията като литература², но не толкова за литературата като религия или религиозно действие, въпреки че религиозните текстове всъщност са първата литература. А връзките между Библията и литературата не са нито остарели, нито еднопосочни; те се актуализират във всяка епоха. Такова влияние на християнството В. Панайотов нарича генетично или първично, защото то се изявява почти подсъзнателно в творческото съзнание³. Доколко обаче чрез литературата се изрича вяра и творчеството помага на религиозното светоусещане, може да бъде поставено под въпрос, тъй като, подобно на всяко изкуство, това на думите стига до душата, а вярата е наддушевна – тя се простира отвъд видимото.

Езикът на религията и литературният език често си взаимодействат, а в определени периоди се припокриват. Като опора на света редица творци полагат библейския текст с неговата изключителна херметичност и същевременно отвореност и достъпност, докато опитите за откъсване от религията са водили до философия на десакрализация на човешкия живот. Но Библията остава „главен елемент в нашата собствена традиция на въображение, каквото и да мислим, че вярваме за нея. Тук настоятелно

² Вж.: *Библия. Фолклор. Литература* (сб. доклади). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996; ЛЕЧЕВА, Г. (и др.). *Библейският генотип в обучението по литература*. Силистра: РИТТ, 2002; РАШЕВА-МЕРДЖАНОВА, Я. *Генеалого-педагогически прочит на Библията*. Благоевград, 2007; ДЖАСПЪР, Д. *Литературни прочити на Библията: тенденции в съвременната критика*. – *Литературата*, 2007, кн. 1; ЕФЕНДУЛОВ, Д. *Българска литература и библейска традиция*. Ловеч: Обектив, 1993; *Религия и художествена литература*. Варна: Барс-агенция, 2004; КИРОВА, М. *Библейската жена*. София: Стигмати, УИ „Св. Климент Охридски“, 2005; РАДЕВ, И. *Библията и българската литература*. В. Търново: Абагар, 1999; РАДЕВ, И. *Българската литература на XIX век. От анонимност към авторство*. В. Търново: Абагар, 2002; ГЕОРГИЕВА-ТРЕНДАФИЛОВА, П. *Семиотични проблеми на сакралния текст: Библията и семиотиката*. Силистра: Александър Ковачев, 1998; *Следите на свещената книга в българската литература*. В. Търново: Фабер, 2001; ТОДОРОВА, Л. *Библията и нейното място в историята на европейската литература*. В. Търново: Фабер, 1999; ХРИСТОВА, М. *Библията в часовете по литература*. В. Търново: Слово, 2002, с. 68–70; ДРОСНЕВА, Е. *Фолклор, Библия, история*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002; СИВРИЕВ, С. *Книга Псалтир и българската поезия*. София: Карина – Мариана Тодорова, 2004; КЛАРК, Дж. *Библията и Българското възраждане*. София: Мак, 2007; ВЪТОВ, В. *Библията в езика ни*. В. Търново: Слово, 2002; НЕДЯЛКОВ, Хр. *Поезия и религия*. София: Бр. Миладинови, 1943; ИВАНОВА, Д. *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието*. Пловдив: Призма, 2002; СТОЙКОВ, В. *Библията на български език през XIX век*. – *Годишник на ВЕБИ*, № 11, София, 2021; *150 години „Славейков“ превод на Библията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021.

³ ПАНАЙОТОВ, В. *Християнски и езически елементи в поезията на Гео Милев*. – В: *Следите на свещената книга в българската литература*. В. Търново: Фабер, 2001, с. 117.

възниква въпросът: защо тази гигантска, разтеглена, безконтактна книга стои непостижимо в центъра на нашето културно наследство... и разстройва всички наши опити да я заобиколим“⁴. Нортърп Фрай я нарича още „великият код“, „думи, упражняващи власт“.

Митологичните и религиозните мотиви се оказват сравнително устойчиви формации в европейската литература. От векове в нея присъстват библейските мотиви, свързани основно с трите християнски вероизповедания – католически, православни, протестантски. Могат да се разграничат типично католически мотиви (чистилището, свещеното паство, призоваването на светците, благоговението пред Дева Мария, целуването на статуи, индулгенциите, инквизицията); православни (молитвата към светците, паленето на свещи, целуването на икони, почитта към преданията) и протестантски (личната връзка с Бога, предопределението, спасението чрез вяра, Библията като краен авторитет)⁵. Не винаги са обаче ясно разграничими типовете християнски мотиви – библейски⁶, но и житийни, тълкувателни, църковно-исторични, народни, апокрифни, които често се преплитат.

Функцията на религиозната образност има основополагащо значение. В повечето художествени текстове читателят няма възможността да се опре на библейски цитати, за да схване духовния смисъл на текста, но, и без да е изкусен тълкувател на Библията, открива присъствието на библейска лексика и фразеология, разпознава мотивите, скритите цитати, косвените препратки, алюзиите към Библията – този всеобщ референт. Чрез тълкуване–разграничение може да се установи тяхната контекстуална функция, както и семантичната връзка между буквалния и духовния смисъл, без да се отделя едното от другото, какъвто способ Р. Пикио нарича „тематичен ключ“ – главното указание за взаимовръзка между смисловите нива⁷. Разчитането на такива ключове и духовни значения не представлява проблем, тъй като писателите са се позовавали на определен репертоар от религиозни образи, теми и мотиви, повтаряни в различни литературни произведения.

⁴ ФРАЙ, Н. *Великият код. Библията и литературата*. София: Гал-ико, 1993, с. 16.

⁵ Може да се открие връзка на цариградските възрожденски дейци с католицизма и протестанството, а на работилите във Влашко и Русия – с православията, което определя и типа религиозни мотиви във възрожденската литература, както бе споменато в началото.

⁶ Библейските мотиви са свързани със следните основни събития: Сътворението, грехопадението, наказанието, изкуплението, повторното завръщане на Христос, Апокалипсиса. Като мотивни комплекси те притежават устойчив набор от значения, заложили в тях генетично, но актуализиращи се и в хода на битуването им в литературата. Могат да се типологизират мотиви, представящи еврейския начин на живот като богоизбран народ – на битово, социално, културно, ритуално, военно, правно, етическо, естетическо равнище. От друга страна, богословите различават две повествователни нива: „историография на народите“ и „история на човешката личност“, в основата на която е идеята за личната връзка на човек с Бога.

⁷ ПИКИО, Р. *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993, с. 390–391.

В българското културно пространство релацията *религия–литература* винаги е съществувала в един или друг план. В някои исторически периоди литературата и религията вървят ръка за ръка – раждането на старобългарската литература се случва именно в лоното на религията. Още в първите старобългарски текстове религиозните мотиви, наситената библейска образност и символиката заемат централно място, около ядрото на което гравитират всички останали компоненти. Тясно свързани с каноничните творби, апокрифите също съдържат религиозни, но и митологични образи, теми и мотиви, разработени в детайли и обогатени – плод на художественото творчество, призвано да запълни белите полета в официалната литература. Такива елементи най-често са заети от библейските текстове, но се срещат и синтезирани на базата на езически и дуалистични представи за света и народното християнство⁸, на чийто архаичен смисъл е придаден християнски облик.

Друг период на взаимоотношение между религия и литература – обект на настоящата статия – е Българското възрождане, когато литературата изпълнява в една или друга степен функцията на религията като **учителка** на етични и морални норми (впоследствие и на естетически вкусове). Когато все още няма достатъчно новобългарски преводи на Библията, достъпни за масовата аудитория, литературата представя Божието Слово с изобилни цитати от него в различни по жанр и стил текстове.

Следват периоди на постепенно отдалечаване до тотално отричане на всякакви връзки, каквито са цензурата и тоталитарните забрани да се мисли текстът през религиозната призма. А „след категоричното скъсване с тезата „религията – опиум за народа“ [...] и рязкото повишаване на ценностния статут на религията [...] се постави въпросът дали днес литераторът се нуждае от задължително разграничаване между религиозни и литературни текстове. [...] Тъй като религиозните текстове предхождат литературните, може да се приеме, че литературата се развива от тях, като съхранява нещо от същността на свещените писания“⁹. Литература и религия се градят не само в режим на приемственост чрез взаимни влияния, литературата бива натоварена и с духовна мисия.

В своята студия „Изкуство и религия“ Д-р Кръстев още през 1904 г. ги признава за сестри, „две родни души“, и двете „всегдашни, органически потребности на духа, каквито са и другите равносилни тям основни деятельности на човешкия дух: науката и нравствеността“.

⁸ „Онародненото християнство“ се базира до голяма степен на архаични вярвания и обичаи, на непреодоляна езическа обредност. Така се стига до преплитане на битово-религиозното с каноничното, на библейското с фолклорното. Но като цяло липсва разграничение в българското литературознание между библейските мотиви и елементите на православната християнска традиция.

⁹ АРЕТОВ, Н. Дебатът религия–литература и възрожденската книжнина. – *Литературна мисъл*, 1995–1996, № 2, с. 12–14.

Нито изкуството, нито религията може да удовлетвори всички копнежи на духа... Фактът, че великото, свободното изкуство, особено пластиката и живописата, са се вдъхновявали от религиозни мотиви, са възплъщавали религиозни душевни състояния, можем да признаем за безспорен. Той намира своето естествено обяснение в духа на времената и в тоя естетически постулат, че никое от великите общочовешки чувства не е и не трябва да бъде чуждо на изкуството...¹⁰

Докато липсата на религиозно чувство критикът сравнява с липсата на телесен орган като при слепия или глухия.¹¹ От времето на статията на Д-р Кръстев досега се е развила науката история на религията, изследвано е настоящето и бъдещето ѝ. Но историзирането на религиозното преживяване не показва какво всъщност е то и какво означава. Литературата тук отново може да дойде на помощ (наред с теологията и философията) със своята херменевтика, като открие важноста на ролята на религията в културата. А литературната критика има възможност да използва все повече историко-религиозни документи при интерпретиране на литературни произведения и да подхранва интереса към символите, ритуалите за посвещение и т. н. И колкото литературната критика се доближава до „изворите“, толкова повече нараства броят на религиозните факти; колкото повече центрове на сакралното намира, толкова повече обогатява, променя, подрежда литературната рецепция и допринася за проучванията върху историята и значението на религията. Важноста на религиозната система за изясняване на скритите послания в голяма част от художествените произведения е очевидна. Когато литературата е все още близка до библейския контекст, както по време на Ранното възраждане, то може да се открият редица сходства и припокривания между двата типа дискурс.

Една от основните дискусии през Българското възраждане тръгва от идеята за книжовния език, че той следва да съдържа характерните черти на народните говори – да се изгради на здрава основа от особености, присъщи за повечето български наречия, и в него „своеобразно е фиксиран *духовният живот* на народа“¹². Респективно и в основата на литературата се полагат българската душевност, народното творчество, вярванията. А функцията на писателя през Възраждането съвместява в себе си тази на духовника, на просветителя, на културния деятел, т. е. тя е *поликултурна* (термин на Светлозар Игов). Голяма част от творците са проповедници, учители, учебникари, издатели, преводачи, книжари, посветили се преди всичко на духовната мисия да възродят литературата и културата на българския Златен век, като „принципите на новото литературно съзнание не биха

¹⁰ КРЪСТЕВ, Кр. *Изкуство и религия*. София, 1904.

¹¹ Д-р Кръстев обръща внимание съответно и на разликите, които са значително повече: съдържанието, самочувствието на индивида, различното отношение на субекта към даденото съдържание в религията и в изкуството.

¹² ЖЕРЕВ, С. *Езикът на Райко Жинзифов*. София: БАН, 1979, с. 6. (Подч. мое, М. П.)

могли да се очертаят без оглед на библейския контекст¹³. С основание Йордан Запрянов обобщава наблюденията си върху ранновъзрожденската словесност: „Начинът на изложение и религиозното чувство по много причини са в голяма степен неотделими в съзнанието на книжовника от Възраждането. За човека от Българското възраждане Библията представлява мощен вербален контекст. Същевременно тя е и когнитивно-охранявана зона, и митологичен всемир, и религиозно откровение“¹⁴. И въпреки че не се откроява чисто художествената функция на литературата от утилитарно-познавателната и възпитателната, именно по това време тя се заражда и се извършва промяна на фолклорния с литературно-естетическия код. Но „стилистичният синкретизъм“, който Розалия Ликова приписва на литературата¹⁵, се оказва твърде устойчив, като преплита художествени особености с фолклорни и религиозни елементи, прави трудни за разграничение белетристика и публицистика, документалистика и фикция.

В периода на Българското възраждане се актуализират християнските морални норми, осветени от източноправославното християнство. Религиозните мотиви не са абстрактно книжно знание, дошло от старобългарската литература, а остават жизнеспособни в новата културна ситуация и се вписват в основните предпочитани тематични цикли. За да използват въздействието на библейската нравственост, възрожденските книжовници се насочват към освобождаването ѝ от абстрактно-философските универсални формули. Така религиозната традиция се насища с нравствено-етичен смисъл. Освен евангелски текстове се разпространява и книжовна продукция, модифицирана в свещени истории, неделни поучения, житийна литература, като религиозните догми са сведени до разбиранията на неукния българин, за да бъде изградена неговата религиозна култура.

Типично просвещенските жанрове, като притча, басня, поучително слово, дидактичен разказ, диалог, трактат, имат широка библейска основа. Учебните помагала – буквари, граматика, истории, землеописания, благонаравия и т. н., ползват предимно библейски примери, притчи, поучителни морални истории. От една страна, „Българското просвещение представлява своеобразен мост от средновековния религиозно-дидактичен универсализъм към собствено националните задачи на Българското възраждане“¹⁶, които обаче не изключват здравите религиозни връзки и не късат никога с тях. От друга страна, постепенно и последователно се разгръщат поетическите и белетристичните жанрове под доминиращото концептуално и стилово влияние на романтизма, развива се идеята за револю-

¹³ ЗАПРЯНОВ, Й. Библейският контекст на ранновъзрожденското повествование. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 12.

¹⁴ Пак там, с. 13.

¹⁵ Вж.: ЛИКОВА, Р. *Литература и художествени търсения*. София: Български писател, 1982, с. 135.

¹⁶ ИГОВ, С. *История на българската литература*. София: Сиела, 2010, с. 166.

ционния бунт. Но на българска почва като върховна ценност бива положено Отечеството с неговия надличностен характер, не отделният човек. Така възрожденската литература, като етноцентрична, се отличава от геоцентричната старобългарска и от все по-индивидуалистичната следосвобожденска. Книги с религиозно-християнска тематика е засвидетелствано обаче, че излизат през целия възрожденски период и дълго след него.

Превърналата се в знакова творба „История славянобългарска“ на Отец Паисий разглежда българската история като неделима част и продължение на библейската и европейската. Религиозната образност присъства активно в това историографско съчинение и се вписва в контекста на останалите подобни от периода, като внушава вяра и упование в Бога, каквито творците след него ще полагат настойчиво в своите произведения. В тази първа творба с възрожденски дух религиозното не просто е доминиращо, а единственото, признава Н. Аретов¹⁷. А М. Арнаудов определя автора ѝ, наред със Софроний Врачански, Неофит Рилски и Неофит Бозвели, като „строител на Българското духовно възраждане“¹⁸.

След като Паисий задава параметрите, чертайки идейния план за възраждане на българската култура и литература с отношение към историята, се появяват множество нравственопоучителни четива от типа на философски мъдрости, съвети. Първоначално народните книги, в които са включени такива, служат за свързващо звено между старата и новата литература. Утвърждават се религиозните жанрове – оди, химни, дори се открива стихотворно житие, „Стефан Караджа“¹⁹, с акцент върху светостта на героя.

Най-ярко религиозните мотиви изпъкват в поезията. В образната система на стихотворците от първите десетилетия на XIX век – Димитър Попски, Неофит Рилски, Константин Огнянович, Кирил Пейчинович, Георги Пешаков, Неофит Бозвели, Христодул Костович Сичан-Николов и др. – преобладава религиозната символика, тъй като част от поетите са черковни дейци, почти всички са получили черковно образование и най-важното – поетическите си образци са намирали най-често в черковната литература²⁰. Затова те се стремят към максимална близост със старобългарската литература, като не прекрачват границите на библейската символика (канона на поетиката). Благодарение на символите, употребени в такива текстове и натоварени с послания, светът става „прозрачен“, способен да изрази трансцендентното. Със своето присъствие библейският текст осветява, остойностява литературния, който едновременно го

¹⁷ АРЕТОВ, Н. Отношението религиозно–светско и възникването на новобългарската белетристика. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 24.

¹⁸ АРНАУДОВ, М. *Строители на Българското духовно възраждане. Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Рилски и Неофит Хилендарски Бозвели*. София: Синодално издателство, 1954.

¹⁹ Вж.: МИХОВА, Л. Представата за светостта в народните книги през Възраждането. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 19.

²⁰ ТОПАЛОВ, К. *Българска възрожденска поезия*. София: Български писател, 1980, с. 16.

пресъздава и съдържа в себе си. Религиозното се предава чрез образността, художествения подтекст, метафоричността и затова лесно се открива на страниците на почти всяка поетическа творба от началото на XIX век. „Обикнат похват в ранния период е (в библейски стил) просветата да се противопоставя на невежеството, както светлината на тъмнината, или пък да се сравнява тя с озаряване от божествена светлина, със събуждане от сън“.²¹ Топалов обръща внимание на историята като най-важен фактор за съхраняване на националното самосъзнание и за пробуждането му към живот, която да остане в паметта на сънародниците му, както повеляват библейските наставления: „Помни!“ и Паисиевият завет.

Появилата се през през 40-те години на XIX век и разгърнала се в следващите десетилетия *даскалска поезия* повечето критици определят като периферно явление, което не може да отрази големите духовни движения на епохата. Но в тези текстове личи желанието на субекта да се впише в общественото пространство, да заяви себе си, въпреки прекомерната обстоятелственост, дидактизма, колебливите прояви с категориите на срам и страх, разбирани като знакови идеологически концепти. За времето на написването си обаче даскалската поезия определя облика на книжовната продукция, писана е от учители или засяга училището като институция. Анна Алексиева забелязва, че обхватът на понятието се разширява и означава важни за общността събития, като изграждането на църкви, строенето на болници – „свято дело прекрасно“, природни бедствия, болести и др., постепенно даскалската поезия се ангажира с въпросите на църковното движение²² и по-уместно би било да се нарича „гражданска поезия“²³. И на тази основа, „в опита си да пре моделира моралните ценности, даскалската поезия описва едно ново пространство на *своето*. То вече не означава единствено кръвнородствена близост и етнически връзки. Родствеността тук е от друг порядък. Тя обхваща носителите на новия морал, интелегентите, приобщените към идеята за културния просперитет на общността“.²⁴ Тази поезия остава важна брънка от възрожденската литература и със своята нравоучителност и реторика, чийто праобраз са молитвите и религиозните възхвали, подема заветите на Паисий и Софроний.

Още в своя „Неделник“ Софроний Врачански „преобразува традиционни социокултурни ориентири. Така проповедта и библейската алюзия стават част от съзидателните обществени начала, но и градивен материал в литературните процеси“.²⁵ Поуката, изведена като най-същественото от

²¹ Пак там, с. 18.

²² Календарите, издавани в периода, включват рубрики с празниците на християнските светци и мъченици, а постепенно добавят и български.

²³ Вж.: АЛЕКСИЕВА, А. Поетически маргиналии на Възраждането: даскалска поезия. – В: *Маргинално в/на литературата*. Съст. Р. Кунчева. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2011, с. 271–273.

²⁴ АЛЕКСИЕВА, А. Даскалската поезия в модусите на срама и страха. – *Български език и литература*, 2004, № 5, с. 20.

²⁵ ЗАПРЯНОВ, Й. Цит. съч., с. 15.

текста чрез гласа на личността, актуализира морални стойности и извечни норми на поведение, а начинът, по който Софроний освобождава житието от схематичността и догматичността му, води до революционизиране на жанра, но не и до разделяне на религиозното от светското.

В школската книжнина също се въплъщават представите за добро и зло, за нравствено и безнравствено поведение. Учебниците, граматиките, помагалата съвместяват религиозното с научното, сближават, а не противопоставят религиозния кодекс на научното познание; не отхвърлят, а утвърждават ролята на истинската, рационалната религия в човешкото битие и познание.²⁶ Малко внимание се обръща на факта, че в „Буквар с различни поучения“ (т. нар. „Рибен буквар“) на д-р Петър Берон например присъстват основно истории, примери, басни, основани именно на библейската мъдрост и образност, която следва да се положи в основата на възпитанието на подрастващите. Неофит Бозвели съвместно с Емануил Васкидович съставя и издава енциклопедичния учебник от 6 части „Славеноболгарское детоводство“ (1835) – един от най-използваните редом с „Рибния буквар“ учебници в новобългарските училища, но с притурка „Кратка свещена история и свещен катехизис“, в предисловието на която се открива афоризмът: „Вяра без знание няма!“.

Неофит Бозвели продължава и обществената мисия за изобличаване на неморалното християнство и с неговите профетически откровения налага за дълго този модел на говорене в литературата. Според Дочо Леков „текстовете му се самоделинират по несрещан дотогава начин – чрез съчетаването на обществен опит и религиозен импулс те активират мощен исторически резонанс и са апел към поврат в духовния живот на поколенията“.²⁷ По страниците на много творби на Бозвели намират израз нападки срещу суеверията, невежеството, паразитизма на монашеството; открива се и подкрепа на протестантското виждане за кръщение в по-зряла възраст. Често за мота на творбите си писателят използва библейски стихове.

Жените от периода също допринасят за въздигането на културата, за въплъщаването на духовни и морални послания в българската възрожденска литература – те, по думите на Катя Станева, „побългаряват, адаптират, калкират престижни литературни образци, мислят стихо-творенето и драмописането като *служене* чрез литература, *възпитаване за Дело чрез Слово*“; а „пищещата жена препоръчва себе си като образована, високоотговорна личност, самоналожила си да работи за *духовно изтънчване и извисяване* на своите сънародници и сънароднички“²⁸. Дори да се опитват да подражават, да използват модела на наложили се поетически форми, „фундаментална-

²⁶ Вж. ЛЕКОВ, Д. Творец и религия през Българското възрождане. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 30.

²⁷ Пак там, с. 16.

²⁸ СТАНЕВА, К. Подражанието като практика на себе си. Пищещата жена през Възрождането. – *Eslavistica Complutense*, 2009, № 9, с. 13. (Подч. мое, М. П.)

та значимост на подражанието – социално регламентирано, препоръчвано, приветствано поведение във всекидневието и духовността – е безспорна. Скъпене на традицията, на излъчените от нея образци – опита на предците и примера на божиите угодници – управлява патриархалния и религиозен живот, насочва и определя писмовните практики²⁹. Независимо от малкото им на брой книжовни изяви, дълбоки религиозни чувства се откриват в творбите и на Станка Николица Спасо-Еленина³⁰, и на Карамфила Стефанова³¹, и на Екатерина Василева³², и особено при Елена Мутева³³. Одата ѝ „Бог“ представя фигурата на един велик, всесилен, добър Господ, очертан релефно чрез неколкократно повторения и типична възхвала. Поетесата не може да си позволи да скъси дистанцията между Бога и българския реципиент, което е отражение на православната традиция; дава се израз единствено на плахо пристъпване към Всевишния и Неговата недостижимост. Възпитана в християнската ортодоксална вяра, в текстовете ѝ личи, освен изтъчнена езикова и литературна култура, и дълбоко преклонение пред Господа. Елена става пионер в няколко области в онзи твърде мъжки свят – поетеса и фолклористка, устоявайки с дълбока християнска вяра на суровите житейски обстоятелства – загубата на баща и майка. Единични женски гласове, залагащи преди всичко на родолюбиви мотиви, могат да се открият при внимателно проучване на периодиката, а в преводаческото дело се включва и Ирина Попгеоргиева Екзарх³⁴ с комедията „Памела оженена“, като заявява готовност да се публикува и първата част на творбата за неомъжена Памела с популярния мотив за възнаградена добродетел.

Според изследователите основна роля за развитието на българската белетристика играе охудожествяването на житието и повестта – добре познатите и разпространени жанрове в старобългарската книжнина, както и апокрифите, избобелстващи с религиозни мотиви. Библейският контекст

²⁹ Пак там, с. 8.

³⁰ Съпругът на Станка Никола Икономов става свещеник, а тя работи като учителка в девическите училища в Разград и Русе и се именува „желателка на женското просвещение“. Участва активно в движението на жените и е една от основателките на женското дружество „Майчина грижа“. Превежда произведения на Доситей Обрадович – проводник на идеите на Европейското просвещение срещу религиозния фанатизъм.

³¹ В творчеството на К. Стефанова се разкриват мотивите за братството, състраданието към несретниците; появява се копнежът по дома, сравнения на живота на земята с ад, обреченост, безнадеждност.

³² Е. Василева сътрудничи на в. „Отечество“, където публикува публицистични текстове и няколко стихотворни творби на румънски език, включително ода за Хаджи Димитър, в които изпъкват мотивите за противопоставянето на светлината и мрака, християнството и мюсюлманството, прогреса и невежеството.

³³ Според Ив. Шишманов Е. Мутева е „първата образована българка, която наравно с мъжа вложи нещо от себе си за изграждането на нашия Ренесанс“ (ШИШМАНОВ, Ив. Студии из областта на Българското възраждане. В. И. Григорович и неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговото отношение към българите. – *СББАН*, кн. 6, 1916, с. 131).

³⁴ И. Екзарх се разписва с инициали „девица от Ески-Заара“, „уроженица Ескизаарская“.

продължава да присъства в изобразяването на битието, а възрожденските творци все по-активно заемат от Библията отделни образи, сюжети, теми, изразни формули. Те се доверяват на нагласата на читателите да ги възприемат и на техните компетенции да откриват връзките със Свещения текст, поради трайния им контакт с него, и по-рядко залагат на метафоричното звучене на дадена заета конструкция.³⁵

В преводните, побългарените и авторските текстове се включват библейски мотиви, като често в началото им са изведени нравствени поуки или за мото са избрани цитати от Свещената книга. Разчитайки на авторитета и популярността на Библията, книжовниците поставят в началото Словото, като се надяват чрез него да се свържат с потенциалния читател и да предадат познати истини.

Възрожденското мото поема и продължава традицията на чужд текст – то се изявява чрез пословици, популярни сентенции, народни песни, но много по-често, и то през първата половина на XIX век – чрез библейски цитати. Популярността на религиозните текстове на прехода между Средновековието и Възраждането мотивира, от една страна, включването на библейски цитати като мото към възрожденските книги. Така то изпълнява и една друга, не по-малко съществена функция – да осъществи приемствеността между средновековната естетическа концепция (възприемана дори и в прагматичния смисъл на нормативната база за изграждане на нравствено-етични отношения) и идеята на новото време.³⁶

Румяна Дамянова подчертава, че през целия период на Възраждането продължава традицията на използване на мото – библейски цитат, дори по няколко цитата наведнъж („Повести на изгубеното дете на Велисария“, на М. Преображенски, „Аритметика или наука числителница“ на Хр. Павлович), както и издаването на творби с религиозно-християнска тематика, въпреки че не само към тях се прибавя такова мото.³⁷ Предговорите също съдържат голяма доза библейски цитати и препратки. Включването им е мотивирано „с тяхната популярност и нормативност в предговори към книги със светско съдържание. И в тези случаи отново се налага формулираната като прагматична функция – авторът на предговора търси общото, познатото, поучителното и като такова привличащото вниманието на читателя слово“³⁸. Пример за активно използване на библейски цитати е обширният предговор към „Христоития или благонравие“ на Р. Попович, в който се откриват и явни, и скрити цитати, станали неделима част от текста, но те присъстват със свой стил, лексика и морфология.

³⁵ Вж.: ПИЛЕВА, М. *Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи през българския XIX век*. София: Кралица Маб, 2018, с. 39.

³⁶ Вж.: ДАМЯНОВА, Р. *Библейските цитати във възрожденското мото. – Български език и литература*, 1998, № 1, с. 6.

³⁷ Пак там, с. 7–9.

³⁸ Пак там, с. 8.

Такива библейски цитати и детайли съдържат възможности да активизират широко подтекстово пространство, те са религиозни предоснования на дадено творчество – преводаческо или лично. Затова и повечето книжовници (като Рашко Блъсков, Йоаким Груев, Петко Славейков) си позволяват по-голяма свобода, когато превеждат текстове с религиозни мотиви и правят допълнения към оригиналите, свързани с отношението на българина към религията. Понякога добавят или променят епитети, които показват недвусмислено вярата на тогавашния човек във Всевишния, което Афродита Алексиева отдава на влиянието на силното верско чувство на българина и почитта му към всичко, свързано с религията.³⁹ Преводите в този период битуват непосредно в българската литература и играят значима роля за оформянето и развитието на жанровата система. При очертаване на основните тенденции при преводните и побългарените повести и разкази се виждат при почти всички опити да се преодолее сантиментализмът и да се придаде по-сериозен вид на героите, да се подсили патриотично-просветителската линия; да се актуализира историческата памет чрез широка употреба на религиозни мотиви. По този начин чуждите произведения се напасват към контекста, за да достигнат по-лесно до българските реципиенти и да *пробудят* националното съзнание.

Библейската основа на моралните и нравствени стандарти, зададена от двамата първи белетристи, е ясно разпознаваема. Васил Друев е със солидно богословско образование и степен „кандидат на богословието“, а Илия Блъсков бива оформен като разказвач от черковнославянската култура. Двата творци и общественици активират посредническата роля на литературата, за да възпитат етика и морални добродетели у читателите. Николай Аретов разглежда обхвато мотивите в преводната белетристика от XIX век, като обръща особено внимание на *похитената вяра* и *нещастната фамилия*, последният от които е разработен и в монографията на Мила Кръстева, която го нарича „модел“⁴⁰. Религията се освобождава постепенно от абстрактните философски концепции и старобългарската символика развива поучителната функция в литературата. Религиозното може да стане фон и да придобие нова функционалност – то вече не битува самостоятелно, а подчинено на сюжета, експлицира се чрез песни, молитви, размисли, в словесния поток и в различни планове на повествованието. От съчетанието на евангелските истини с просветата и науката се оформя светогледът на убедения възрожденски просвещенец. С напредъка на Възраждането се изменят съставът и структурата на образната система на белетристиката, разширява се спектърът от персонажи, привидно формалните различия получават по-дълбок смисъл, по-отчетливо присъства фикцията

³⁹ Вж.: АЛЕКСИЕВА, Афр. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. София: БАН, 1987, с. 90, 187.

⁴⁰ Вж.: КРЪСТЕВА, М. *От разнятието до мрака: Към сюжета за българските възрожденски идентичности*. Пловдив: Макрос, 2001.

(въпреки че пред съзнанието за фикционално още има дълъг път).

В творчеството на Петко Славейков – един от възрожденските титани по енциклопедични интереси, обществена и творческа дейност – се откриват всякакви теми и мотиви, но религиозните са от най-устойчивите. Коментиран в научната литература е фактът, че първи влияния върху Славейков упражняват църковно-религиозните книги, които го водят до идеята да се покалугери; затова и ранните му стихотворни работи са писани на черковнославянски, имат християнско-легендарен характер и преследват религиозна поука.⁴¹ Много често в стиховете на Петко Славейков се срещат библейски топоними и антропоними, както алюзии, фрази, обръщения и молитви към Бога – „Моята молитва“ е намерена в архива на поета в няколко варианта. Дори той е сред първите, които си позволяват да отправят по-различен поглед към религията, да пренаредят постановките ѝ. Всъщност Петко Р. Славейков пародира не християнските символи, а недъзите на обществото: „Песен на паричката ми“ (1861) например осмива влечението към парата, клеветниците, лъжепатриотизма. В творчеството му се редуват „нови“ и „вехти молитви“, отчетливо прозвучават гневните интонации на сарказъм и дори злъчно изобличение: „Славейков по специфичен начин борави с конотациите на проникателното слово, травестира високия идеологически модел на пророчествата, прекрачва техните конвенции“⁴².

Христо Ботев е този, който залага най-категорично на преструктурирането на библейските модели, символи, алюзии, обръщането на значения (*стадо* например вече не се свързва с положителното качество християнско търпение, а добива отрицателна конотация в неговата поезия и става синоним на овчедушие, пасивност, примиренчество със злото). Също така библейската триада *вяра–надежда–любов*, неделима част от християнското религиозно съзнание, позната и близка на реципиентите от периода, претърпява значещо преобръщане. Ботев поставя любовта на първо място, а след това вярата и накрая надеждата, което задава нов идейно-поетичен конструкт и зазвучава по нов начин в революционно-патриотичната лирика след него.⁴³

Основателно е наблюдението на Инна Пелева, според което „не е трудно да се открие, че в поезията си Ботев по един или друг начин използва ред библейски цитати (в широкия смисъл на думата), чието съдържание отдавна се е превърнало в част от общочовешкия език, граден върху познати

⁴¹ Вж.: ВРАНЧЕВ, Н. *Поезията на Петко Славейков. Студия за живота, дейността и творчеството на поета*. София: Ралица, 1946, с. 3, 11. Камен Михайлов по противоположен начин прави прочит на влиянията върху Петко-Славейковото творчество.

⁴² СТАНЕВА, К. Фрагменти от смеховата култура на Българското възрождане. Петко Славейков. – *Български език и литература*, 2008, № 3, с. 12–13.

⁴³ Вж.: ПИЛЕВА, М. Ботевата молитва – връщане към автентични модели или преобръщане на жанра. – *Studia Litteraria Serdicensia*, I, кн. 1. Повторение, обновление – практики на римейка. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2021, с. 155–169.

на християнските културни епохи символи и митологеми [...], трансформира ги по своеобразен начин⁴⁴. Нерядко обаче дори специалисти изпитват трудности да отделят библейския пласт от фолклорния интертекст, тъй като те са се сраснали с времето и са придобили утвърдени значения. Освен богатата на библейски мотиви, Ботевата поезия, както я определя Пламен Дойнов, „е в ядрото на фонда от знаци на българската национална идеология – крилатите фрази, визионерските образи, експресивните реторически формули, характерни за говоренето във „високи“ български гранични ситуации“⁴⁵.

Заимстването на религиозни и библейски мотиви не означава, че творците са копирали, а показва как в същността си извечните идеи са сходни. Посланията на възрожденската литература стават своеобразни уроци по човеколюбие, нравственост и готовност за саможертва, много по-силни от изречените на богослужения от повечето амвони. Творци от поколението на Л. Каравелов ратуват за възстановяване на първоначалния кодекс на християнството, за духовници, носители на нов морал, за истинска черква, която учи да има свободно отечество, образовано народно правителство, правни закони за всеки човек, без разлика. А Иван Вазов, започнал с поезия през Възраждането, достига по-късно до голямо жанрово разнообразие и в трите литературни рода, като творбите му влизат в диалог както с тези от периода, така и с отдалечени по време и пространство текстове, включително с Библията, и съдържат голяма палитра от религиозни мотиви, разкриващи светоусещането на българския реципиент. Вазов залага и на отпратки към библейското слово, присъстващи в читателското съзнание. Те могат да бъдат знаци, които водят в тази посока, или единичен конструкт, при който интертекстуалността е по-трудно доловима. Наследил духовния устрем на времето отпреди Освобождението, той продължава да разчита на патоса и патриотичния възторг за изразяване на възрожденските копнежи, като добавя частични философски размисли и общоприети възгледи за правдата и доброто, за човешкия напредък, просвета и любов. Мотивите за прошка, за благословение, за пазене от злото също са неизменна част от повечето му лирични творби. За Вазов, подобно на Ботев, може да се каже, че вярва в Бога на разума, който се долавя „със сърце и душа“; „в един Бог, който, свободен от митологически атрибути, знае милост към нещастните и застрашените и може да подхранва бляна за по-честити дни; и чувствуват присъствието му в себе си и във вселената всякога, когато тръпнат от жива любов към народа и жадуват за справедлива мъзда на земята“⁴⁶. Самият Вазов споделя, че вярва в Провидението, вярва и в Бога, но Го търси в приро-

⁴⁴ ПЕЛЕВА, И. Трансформации на общочовешки културни модели в поезията на Ботев. – В: *Ботев, Хр. Поезия и проза*. Съст. Ив. Радев. В. Търново: Слово, 1995, с. 155.

⁴⁵ ДОЙНОВ, П. Ботев: пренаписвания в поезията от края на XX век. – В: *Ботев и българската литература. Нови изследвания*. Съст. и ред. А. Велкова-Гайдаржиева, В. Русева. Варна: LiterNet, 2018–2019: <https://liternet.bg/publish/pdoynov/botev.htm>.

⁴⁶ АРНАУДОВ, М. Ботйов в поезията си. – В: *Христо Ботйов. Съчинения*. Под ред. на Ал. Бурмов. София: изд. „Вестник за жената“, 1940, с. 26.

дата, т. е. донякъде е пантеист и признава религията като мистично настроение, въпреки че е пресилено да бъде наричан философски или религиозен поет.

Религиозните образи, теми, мотиви са такива концепти, които не изчезват с Освобождението⁴⁷, не се изчерпват, а продължават своя живот и в „новото време“, дори и да са променили до известна степен своя състав и въздействие и да са по-трудни за откриване и фиксиране в литературните творби. А влиянието на Библията не само се запазва, но и нараства след издаването на целия текст на новобългарски език през 1871 г. в Цариград, Речника на светото писание (1884), тритомното Тълкувание на Новий Завет (1894–98). От Мисията за Европейска Турция е издадено голямо количество духовна и художествена литература. Татяна Несторова обобщава влиянието на тази литература върху българското общество, която задоволява в много голяма степен нуждата на българите от книги на говоримия език⁴⁸. Изследователката представя и статистически данни за отпечатаните страници, като броят им, на база само на документирани източници – е внушителен⁴⁹. Текстовете, изразители на атеистично съзнание, не се откриват до времето на Късното възраждане, така че опозицията религиозно – светско до голяма степен се губи⁵⁰. Така доскоро тиражираната теза, че през Възраждането литературата става „светска“ и загърбва религиозното, става проблематична. Процесите до края на XIX век предпоставят редица мотиви и идеи от Възраждането да останат актуални и значими и след Освобождението. Променят се нагласи, читателски публики, автори, но един градивен елемент на творчеството – религиозният – остава дълбоко вкоренен и се открива (при внимателно изследване) дори под много други пластове.

Българската литература през голяма част от съществуването си „общува с библейските истини и вложеният там общочовешки опит съзрява и чрез тях“⁵¹. Този интерес на литературата е не само естетически. Повтарянето на божествени модели в литературния текст цели да свърже с духовното и да освети света пред реципиента. С основание В. Смоховска настоява, че се изменят историческите, социалните и националните фактори, житейският опит, личният вкус на читателя, но не и религиозните и митологическите мотиви, въпреки че в един или друг период от литературното развитие някои от тях са повече или по-малко експлоатирани.⁵²

⁴⁷ Изместването на периодизационната граница не с Освобождението, а с края на века, което разглеждат М. Арнаудов, П. Динев, Т. Жечев, Д. Леков, Н. Аретов, Н. Чернокожев, Св. Игов, се основава не на очертаването на граници, а на търсене на средишни ядра, на върхове и центрове на историческите периоди, в които най-ясно кристализират характерните за периода тенденции.

⁴⁸ Вж.: НЕСТОРОВА, Т. *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 78.

⁴⁹ Пак там, с. 79–80.

⁵⁰ Вж.: АРЕТОВ, Н. *Отношението религиозно–светско...*, с. 24.

⁵¹ РАДЕВ, И. *Библията и българската литература*. В. Търново: Абагар, 1999, с. 9.

⁵² Вж.: СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, В. *Национално своеобразие на литературата на*

Постепенно, с отдалечаване от Освобождението, започва да се нарушава монолитната представа за Бога и официалната молитвена връзка с него. Небесата стават все по-мълчаливи и далечни, а пътят до тях все по-трънлив и тесен, особено след преживените национални катастрофи. Поставя се на изпитание съзнанието за Божественото, което води до промяна на смисъла на поетическите молитви. Десакрализацията на молитвата – преминаването ѝ от сакрален към битов текст – обаче показва и че всеки отделен човек може да се докосне до духовното. Текстът на стихотворната молитва става все по-личен и характерен за различните поетически индивидуалности.

Документираният от критици, поети, духовници през 20–30-те години на XX в. интерес към религиозните аспекти на създаваната литература, прекъснат за повече от четири десетилетия, „едва в последно време се възражда в духа на по-модерни и обхватни методики и схващания“⁵³. Започва нова дискусия за нуждата от религията, която формира идентичност и дава ориентация, изисква ангажимент и създава култура⁵⁴. След периода на войнстващ атеизъм към духовни и културни литературни стойности сме свидетели на редица усилия за „завръщане към Бога“ в България със строежите на нови църкви, параклиси, реставрацията на стари духовни средища, печатането на нови преводи на Библията, издаването на библейски речници, атласи, духовна литература.

Този обмислен опит за обръщане на литературата към библейското начало, неговото преосмисляне и преоткриване, както и започналото преразглеждане на знанието за световната литература и възстановяване на скритото за българската литература – цензурирана безогледно в периода 1944–1989 г.⁵⁵ – постепенно реабилитират затворения за десетилетия в тесните рамки на класови позиции човешки дух. Това помага и да се разграничи философският възглед за духа в литературата като вътрешна сила на човека, като воля за справяне със ситуацията и устрем към непознатото от религиозния възглед за свръхестественото начало и Божията намеса в живота.

Отношението библейска традиция – художествена литература придобива все по-актуален характер и се търсят нови пътища за литературна интерпретация на самия библейски текст. Тези усилия са насочени към възстановяване на разбирането за пълноценния контакт на *литературата* с Библията, на знанието за мястото на човека и Бога и създават условия за задълбочаване на научния интерес към тази проблематика. Продължават се дискусиите за това дали в българската литература от Възраждането насетне има религиозна лирика, или само наличие на определени образи и мотиви, без дълбоко религиозно съзна-

Българското възраждане. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2003, с. 21–22.

⁵³ *Библия. Фолклор. Литература*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, с. 81.

⁵⁴ В Института за литература на БАН се организира научен Колегиум по възрожденска литература „Религия и литература“ през 1996 г., материалите от който, за съжаление, не са публикувани в единен сборник.

⁵⁵ Вж.: НЕДЕЛЧЕВ, М. *Цензурираните класици*. София: Сиела, 2012; ЗОГРАФОВА, К. *Знаменити, забравени, забранени*. София: Изток-Запад, 2015.

ние, както и за нуждата от духовни истини.⁵⁶ Също така се маркира „връзката за ролята на възрожденските просветители като читатели, преводачи, педагози, филолози и най-общо като носители на античното (светското) и християнското (религиозното) познание и морал“ или за трансформиране на античната парадигма в религиозни реминисценции.⁵⁷ Дочо Леков разглежда взаимовръзката творец и религия през Българското възраждане, като признава пагубното влияние на въвеждането на учебна дисциплина „атеизъм“ вместо „вероучение“, на забраната на религиозни празници с вековни традиции и на потъпкването на морални норми, регулиращи отношенията в семейството.

Въпреки някои прегради, издигнати още през XIX век между библейските изследвания, и прочита на различни литератури⁵⁸, фактът на неумолимото присъствие на библейски теми, образи, мотиви като константно религиозно начало не може да бъде пренебрегван. Корените на Библията са проникнали много дълбоко и са оказвали продължително благотворно влияние върху езика на европейската литература⁵⁹ и не е случайно, че тази култура е пропита и формирана от християнството. Като част от европейската, българската литература също дължи богатството си на библейските образи, теми, мотиви. Религиозното присъствие в текстовете на възрожденските автори не може да бъде игнорирано, то заема важно, при някои – централно място, става част от тяхната естетика и поетика. Творците не само се позовават на Библията и ползват нейните образи, символи, модели, мотиви, но разчитат на нейното присъствие като книга, около която се оформят важни сюжетни моменти. Така тя служи за мост между религията и литературата. Загърбването на Библията – този значим паметник на човешката словесност – възпрепятства не само осмислянето на развитието на възрожденската литература, но и тълкуването на конкретни произведения в нейния контекст. Признавайки значимостта на библейското наследство и неговите неизменни морални ценности, теми, образи, мотиви, литературните критики и историци продължават проце-

⁵⁶ Вж. изследванията на: ДАЛЧЕВ, Ат. Религиозното чувство в българската лирика. – *Философски преглед*, I, 1929, кн. 4; ЕВТИМИЙ, Архим. Отрицатели на религията ли са българските поети и писатели? – *ГСУ–БФ*, 1941-42; МИХАЙЛОВ, К. *Християнство и идентичност*. София: Нов човек, 2007; *Християнската литература – между вписването и ограничаването*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013; МИХАЙЛОВ, К. Православен и литературен канон. – *Български език и литература*, 1998, № 2; КИРОВА, М. *Литературният канон. Предизвикателства*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009; АРЕТОВ, Н. Дебатът религия–литература и възрожденската книжнина. – *Литературна мисъл*, 1995-1996, № 2, с. 12–19.

⁵⁷ СПАСОВА, А. *Антични реминисценции във възрожденската книжнина*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020, с. 27, 45 и др.

⁵⁸ ДЖАСПЪР, Д. Цит. съч., с. 120.

⁵⁹ Повечето класически творби, сочени за „резервоар“ за мотиви или мозайка от мотиви, алузии, митологеми, заимстват идеи от Библията като първоизточник – Шекспировите „Хамлет“, „Отело“, „Ромео и Жулиета“, Милтъновият „Изгубен рай“, „Пътешественикът“ на Дж. Бъниан, „Робинзон Крузо“ на Д. Дефо, чиито първи преводи на български са осъществени именно през XIX в.

са на преосмисляне на художествени текстове и дистанциране от критически соц твърдения – резултат от безалтернативната идеология, тотално повлияла литературата. Разновидностите на религиозния опит обогатяват представата за пълнотата на литературния текст и заложените в него извечни стойности, включително и за възрожденския период.

Религията е органично вплетена в процесите на формиране на национална общност, а възрожденската литература играе основна роля за изграждане на моралните и духовните устои, като библейските и религиозните образи и мотиви са неделима съставка на съдържанието ѝ. Затова мостът между Бога и човека, разрушен от атеистичната идеология, може да бъде възстановен не само чрез религията, но и чрез изкуството, и в частност литературата, която стъпва на библейските нравствени принципи и използва вечните мотиви, образи и теми в своето послание.

ЛИТЕРАТУРА

АЛЕКСИЕВА, А. Даскалската поезия в модусите на срама и страха. – *Български език и литература*, XLIV, 2004, № 5, с. 16–22. [ALEKSIEVA, A. Daskalskata poeziya v modusite na srama i straha. – *Balgarski ezik i literatura*, XLIV, 2004, No. 5, s. 16–22.]

АЛЕКСИЕВА, А. Поетически маргиналии на Възраждането: даскалска поезия. – В: *Маргиналното в/на литературата*. Съст. Р. Кунчева. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2011, с. 270–283. [ALEKSIEVA, A. Poeticheski marginalii na Vazrazhdaneto: daskalska poeziya. – V: *Marginalnoto v/na literaturata*. Sast. R. Kuncheva. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 2011, s. 271–273.]

АЛЕКСИЕВА, Афр. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. София: Издателство на БАН, 1987. [ALEKSIEVA, A. *Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1987.]

АРЕТОВ, Н. Дебатът религия–литература и възрожденската книжнина. – *Литературна мисъл*, XXXIX–XL, 1995–1996, № 2, с. 12–19. [ARETOV, N. Debatat religiya – literatura i vazrozhdenskata knizhnina. – *Literaturna misal*, 1995–1996, No. 2, s. 12–19.]

АРЕТОВ, Н. Отношението религиозно–светско и възникването на новобългарската белетристика. – *Български език и литература*, XXXIX, 1998, № 1, с. 23–27. [ARETOV, N. Otnoshenieto religiozno – svetsko i vaznikvaneto na novobalgarskata beletristika. – *Balgarski ezik i literatura*, XXXIX, 1998, No. 1, s. 23–27.]

АРНАУДОВ, М. Ботйов в поезията си. – В: БОТЙОВ, Хр. *Съчинения*. Под ред. на Ал. Бурмов. София: изд. „Вестник за жената“, печатница „Стопанско развитие“, 1940. [ARNAUDOV, M. Botyov v poeziyata si. – V: BOTYOV, Hr. *Sachineniya*. Pod red. na Al. Burmov. Sofia: izd. „Vestnik na zhenata“, pechatnitsa „Stopansko razvitie“, 1940.]

АРНАУДОВ, М. *Строители на Българското духовно възраждане. Паусий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Рилски и Неофит Хилендарски Бозвели*. София: Синодално издателство, 1954. [ARNAUDOV, M. *Stroiteli na Balgarskoto duhovno vazrazhdane. Paisiy Hilendarski, Sofroniy Vrachanski, Neofit Rilski i Neofit Hilendarski Bozveli*. Sofia: Sinoдално izdatelstvo, 1954.]

Rilski i Neofit Hilendarski Bozveli. Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 1954.]

Библия. Фолклор. Литература. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996. [*Bibliya. Folklor. Literatura*. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1996.]

ВРАНЧЕВ, Н. *Поезията на Петко Славейков. Студия за живота, дейността и творчеството на поета*. София: Ралица, 1946. [VRANCHEV, N. *Poeziyata na Petko Slaveykov. Studiya za zhivota, deynostta i tvorchestvoto na poeta*. Sofia: Ralitsa, 1946.]

ДАЛЧЕВ, А. Религиозното чувство в българската лирика. – *Философски преглед*, I, 1929, кн. 4, с. 405–411. [DALCHEV, A. Religioznoto chuvstvo v balgarskata lirika. – *Filosofski pregled*, I, 1929, kn. 4, s. 405–411.]

ДАМЯНОВА, Р. Библейските цитати във възрожденското мото. – *Български език и литература*, XXXIX, 1998, бр. 1, с. 5–10. [DAMYANOVA, R. Bibleyskite tsitati vav vazrozhdenskoto moto. – *Balgarski ezik i literatura*, XXXIX, 1998, br. , s. 5–10.]

ДОЙНОВ, П. Ботев: пренаписвания в поезията от края на XX век. – В: *Ботев и българската литература. Нови изследвания*. Съст. и ред. А. Велкова-Гайдаржиева, В. Русева. Варна: LiterNet, 2018–2019: <https://litenet.bg/publish/pdoynov/botev.htm> (прегл. 22.10.2022). [DOYNOV, P. Botev: prenapisvaniya v poeziyata ot kraja na XX vek. – V: *Botev i balgarskata literatura. Novi izsledvaniya*. Sast. i red. A. Velkova-Gaydarzhieva, V. Ruseva. Varna: LiterNet, 2018–2019: <https://litenet.bg/publish/pdoynov/botev.htm> (pregl. 22.10.2022).]

ЕВТИМИЙ, Архим. Отрицатели на религията ли са българските поети и писатели? – *ГСУ – БФ*, 1941–42, с. 3–38. [Arhim. EVTIMIY. Otritsатели na religiyata li sa balgarskite poeti i pisатели? – *GSU – BF*, 1941–42, s. 3–38.]

ЖЕРЕВ, С. *Езикът на Райко Жинзифов*. София: Издателство на БАН, 1979. [ZHEREV, S. *Ezikat na Rayko Zhinzifov*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1979.]

ЗАПРЯНОВ, Й. Библейският контекст на ранновъзрожденското повествование. – *Български език и литература*, XXXIX, 1998, № 1, с. 11–16. [ZAPRYANOV, Y. Bibleyskiyat kontekst na rannovazrozhdenskoto povestvovanie. – *Balgarski ezik i literatura*, XXXIX, 1998, No. 1, s. 11–16.]

ЗОГРАФОВА, К. *Знаменити, забравени, забранени*. София: Изток-Запад, 2015. [ZOGRAFOVA, K. *Znameniti, zabraveni, zabraneni*. Sofia: Iztok-Zapad, 2015.]

ИГОВ, С. *История на българската литература*. София: Сиела, 2010. [IGOV, S. *Istoriya na balgarskata literatura*. Sofia: Siela, 2010.]

КИРОВА, М. *Литературният канон. Предизвикателства*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009. [KIROVA, M. *Literaturniyat kanon. Predizvikatelstva*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2009.]

КРЪСТЕВ, К. *Изкуство и религия*. София, 1904. [KRASTEVA, K. *Izkustvo i religiya*. Sofia, 1904.]

КРЪСТЕВА, М. *От разпятието до мрака: Към сюжета за българските възрожденски идентичности*. Пловдив: Макрос, 2001. [KRASTEVA, M. *От razpyatiето do mraka: Kam syuzheta za balgarskite vazrozhdenski identichnosti*. Plovdiv: Makros, 2001.]

ЛЕКОВ, Д. Творец и религия през Българското възрождане. – *Български език и литература*, XXXIX, 1998, № 1, с. 28–34. [LEKOV, D. Tvorets i religiya prez Balgarskoto vazrazhdane. – *Balgarski ezik i literatura*, XXXIX, 1998, No. 1, s. 28–34.]

ЛИКОВА, Р. *Литература и художествени търсения*. София: Български писател, 1982. [LIKOVA, R. *Literatura i hudozhestveni tarseniya*. Sofia: Balgarski pisatel, 1982.]

МИХАЙЛОВ, К. Православен и литературен канон. – *Български език и литература*, XXXIX, 1998, № 2, с. 32–37. [MIHAYLOV, K. Pravoslaven i literaturnen kanon. – *Balgarski ezik i literatura*, XXXIX, 1998, No. 2, s. 32–37.]

МИХАЙЛОВ, К. *Християнската литература – между вписването и отграничаването*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013. [MIHAYLOV, K. *Hristiyanskata literatura – mezhdu vpisvaneto i otgranichavaneto*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2013.]

МИХАЙЛОВ, К. *Християнство и идентичност*. София: Нов човек, 2007. [MIHAYLOV, K. *Hristiyanstvo i identichnost*. Sofia: Nov chovek, 2007.]

МИХОВА, Л. Представата за светостта в народните книги през Възраждането. – *Български език и литература*, XXXIX, 1998, № 1, с. 17–22. [MIHOVA, L. Predstavata za svetostta v narodnite knigi prez Vazrazhdaneto. – *Balgarski ezik i literatura*, XXXIX, 1998, No. 1, s. 17–22.]

НЕДЕЛЧЕВ, М. *Цензурираните класици*. София: Сиела, 2012. [NEDELICHEV, M. *Tsenzuriranite klasitsi*. Sofia: Siela, 2012.]

НЕСТОРОВА, Т. *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991. [NESTOROVA, T. *Amerikanskite misioneri sred balgarite 1858–1912*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1991.]

ПЕЛЕВА, И. Трансформации на общочовешки културни модели в поезията на Ботев. – В: *БОТЕВ, Хр. Поезия и проза*. Съст. Ив. Радев. В. Търново: Слово, 1995. [PELEVA, I. Transformatsii na obshtochoveshki kulturni modeli v poeziyata na Botev. – V: BOTEV, Hr. *Poeziya i proza*. Sast. Iv. Radev. V. Tarnovo: Slovo, 1995.]

ПИКИО, Р. *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. [PIKIO, R. *Pravoslavnoto slavyanstvo i starobalgarskata kulturna traditsiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1993.]

ПИЛЕВА, М. Ботевата молитва – връщане към автентични модели или преобръщане на жанра. – *Studia Litteraria Serdicensia*, I, kn. 1, Повторение, обновление – практики на римейка. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2021, с. 155–169. [PILEVA, M. Botevata molitva – vrashtane kam avtentichni modeli ili preobrashtane na zhanra. – *Studia Litteraria Serdicensia*, I, kn. 1, Povtorenie, obnovenie – praktiki na rimeyka. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 2021, s. 155–169.]

ПИЛЕВА, М. *Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи през българския XIX век*. София: Кралица Маб, 2018. [PILEVA, M. *Bunt, nadezhda, izkuplenie. Angloezichnite prevodi prez balgarskiya XIX vek*. Sofia: Kralitsa Mab, 2018.]

РАДЕВ, И. *Библията и българската литература*. В. Търново: Абагар, 1999. [RADEV, I. *Bibliyata i balgarskata literatura*. V. Tarnovo: Abagar, 1999.]

СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, В. *Национално своеобразие на литературата на Българското възрождане*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2003. [SMOHOVSKA-

PETROVA, V. *Natsionalno svoeobrazie na literaturata na balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 2003.]

СПАСОВА, А. *Антични реминисценции във възрожденската книжнина*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020. [SPASOVA, A. *Antichni reministsentsii vav vazrozhdenskata knizhnina*. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 2020.]

СТАНЕВА, К. Подражанието като практика на себе си. Пишештата жена през Възраждането. – *Eslavistica Complutense*, 2009, № 9, с. 7–22. [STANEVA, K. Podrazhanieto kao praktika na sebe si. Pisheshtata zhena prez Vazrazhdaneto. – *Eslavistica Complutense*, 2009, No. 9, s. 7–22.]

СТАНЕВА, К. Фрагменти от смеховата култура на Българското възраждане. Петко Славейков. – *Български език и литература*, LI, 2008, № 3, с. 12–13. [STANEVA, K. Fragmenti ot smehovata kultura na Balgarskoto vazrazhdane. Petko Slaveykov. – *Balgarski ezik i literatura*, LI, 2008, No. 3, s. 12–13.]

ТОПАЛОВ, К. *Българска възрожденска поезия*. София: Български писател, 1980. [TOPALOV, K. *Balgarska vazrozhdenska poeziya*. Sofia: Balgarski pisatel, 1980.]

ФРАЙ, Н. *Великият код. Библията и литературата*. София: Гал-ико, 1993. [FRAY, N. *Velikiyat kod. Bibliyata i literaturata*. Sofia: Gal-iko, 1993.]

ШИШМАНОВ, Ив. Студии из областта на Българското възраждане. В. И. Григорович и неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговото отношение към българите. – *СбБАН*, кн. 6, 1916, с. 1–221. [SHISHMANOV, Iv. Studii iz oblastta na Balgarskoto vazrazhdane. V. I. Grigorovich i negovoto pateshestvie v Evropeyska Turtsiya (1844–1845) i negovoto otnoshenie kam balgarite. – *SbBAN*, kn. 6, 1916, s. 1–221.]

THE LITERATURE OF THE BULGARIAN REVIVAL AS A BRIDGE BETWEEN GOD AND MAN

Abstract. The paper examines the mediating role of Bulgarian Revival literature concerning the relationship between man and God and the function of its religious imagery, themes and motifs. Attention is paid to the broad biblical basis of genres, texts, paratexts; of morally instructive elements in works different in content and style. The active use of biblical models and motifs, visible throughout the whole period, is traced, as well as their restructuring that had began. Significant names that set the parameters of the National Revival and their spiritual mission to revive Bulgarian literature and culture and integrate them into the European one are also mentioned.
Keywords: literature, religion, culture, Bible, Bulgarian Revival

Maria Pileva, Ass. Prof.

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria
ORCID ID 0000-0002-3082-5797
E-mail: marywinny@abv.bg